МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ЛЕВАДА Олександр Васильович

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціальність 11.00.02 – економічна і соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Одеса
1997

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ.
І.І.МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

ЛЕВАДА Олександр Васильович

ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Спеціальність 11.00.02 – економічна і соціальна географія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата географічних наук

Одеса
1997

911.3:80
911.3:33
911.5:19
АВ 36.838
ЛННБ України ім.В.Стефаника
00761004 (I)

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Мелітопольському державному педагогічному інституті

Науковий керівник - доктор географічних наук,
професор, академік УЕАН **Ігнатенко Микола Григорович**

Офіційні опоненти - доктор економічних наук,
професор **Харічков Сергій Костянтинович**
кандидат географічних наук,
доцент **Пилипенко Галина Павлівна**

Провідна організація – Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченко. Кафедра економічної і соціальної географії.

Захист відбудеться « 21 » лютого 1997 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.05.01.04 Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова за адресою: 270058, м. Одеса, Шампанський пров. 2, ГГФ, ауд. 110.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова
Автореферат розісланий « 18 » січня 1997р.

Вчений секретар Спеціалізованої
вченої ради, кандидат
географічних наук, доцент П.І.Жанталай

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Динамічний розвиток та збалансоване функціонування агропромислового комплексу, створення в Україні стабільного ринку продовольства і сільськогосподарської сировини вимагають формування нового економічного механізму природо-охоронної діяльності в сфері АПК. Особливої актуальності питання раціонального природокористування набувають в умовах переходу до ринкових відносин, який характеризується масовим розвитком усіх форм агропромислової діяльності, зростаючими потребами на природні ресурси і необхідністю їх задоволення повною мірою та водночас вимагає соціально-екологічного захисту населення і середовища його життєдіяльності.

Україна є однією з найбільш освоєних у сільськогосподарському відношенні держав світу. Понад 70% території розорано і зайнято антропогенними сільськогосподарськими ландшафтами. Практичне вичерпання можливостей для екстенсивного розвитку сільського господарства веде до збільшення техногенного навантаження на природні аграрні ресурси, до зменшення їх продуктивності і навіть руйнування та деградації.

Існуюча практика обгрунтування інтенсивних систем ведення сільського господарства в розрізі адміністративних областей не завжди дозволяє повною мірою врахувати всю глибину природно-техногенних процесів, які відбуваються в тих чи інших природних комплексах, галузях життєдіяльності, веде до надмірного структурного спрощення аграрного виробництва, знижує ефективність меліоративних заходів у цілому. Тому актуальним завданням нинішнього етапу використання природних ресурсів у сільському господарстві, його меліоративного забезпечення є пошук та обгрунтування нового підходу до вирішення названих проблем, який би забезпечив встановлення більш тісного зв'язку між природно-географічними показниками характеристики території та еколого-економічними показниками наслідків аграрної діяльності. Тому велике значення має вибір як головного об'єкту комплексно-географічних досліджень в аграрній сфері економіки, природно-техногенного процесу, рівень і напрям дії якого відображається через зміну структури і динаміки зв'язків природної та соціально-економічної сфер, тобто через особливості природокористування.

Комплексний економіко-географічний підхід до вивчення природокористування і розробки пропозицій по його покращенню в аграрній сфері економіки забезпечує поєднання територіального підходу, що включає вирішення природоохоронних проблем на глобальному, державному, регіональному, обласному, місцевому рівнях та галузевого підходу, що означає обгрунтування взаємозв'язаного в галузевому відношенні комплексу раціонального природокористування, зокрема, в сільському господарстві.

ЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

Результатом екологічних і меліоративних досліджень та заходів природокористування і на цій основі ефективного розміщення та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, – уявляється раціональна природносільськогосподарська організація території, яка повинна найбільшою мірою відповідати природному вихідному ландшафту, оптимально вписуватися в нього.

Об'єктом дослідження є інтенсивна система ведення сільського господарства, екологічні ситуації та меліоративні впливи на територію Запорізької області; **предметом дослідження** – еколого-економічні та меліоративні аспекти використання, охорони та відтворення природних комплексів і підвищення соціально-економічної та екологічної ефективності сільськогосподарського виробництва.

Визначення даного регіону полігоном дослідження зумовлене надзвичайно високим рівнем перетвореності агроландшафтів, великою концентрацією галузей промисловості та інших видів діяльності, що зумовлює значні техногенні навантаження на довкілля, визначає різноманіття антропогенних ландшафтів та характер їх експлуатації. Крім цього, розміщення території області в умовах дуже нестійких до зовнішніх впливів ландшафтів степової зони, активних гідромеліорацій, значного їх обсягу без достатнього обгрунтування сприяє виникненню та поглибленню кризових екологічних ситуацій. Названі обставини ще раз підтверджують і науково-теоретичну значимість вибраних об'єкта та предмета дослідження.

Мета роботи – обгрунтування та розробка ефективного розвитку сільського господарства і меліоративних заходів, направлених на оптимізацію природокористування в обласній системі ведення сільського господарства.

Для досягнення поставленої мети були поставлені та вирішені слідуючі **завдання:**

– обгрунтування теоретико-методологічних та методичних основ екологічного підходу в раціоналізації природокористування;

– дослідження взаємозв'язку просторової організації території та меліорації;

– аналіз та оцінка географічних умов та факторів розміщення, структури і розвитку системи ведення сільського господарства Запорізької області;

– визначення основних видів природокористування в процесі сільськогосподарського виробництва, їх ефективності та впливів на природні комплекси;

– обгрунтування меліоративних заходів у відповідності до агроландшафтних особливостей території та ступеню антропогенної перетвореності ландшафтів і їх екологічної стійкості;

– проведення еколого-меліоративного районування території в процесі аграрного природокористування;

-обгрунтування перспектив раціоналізації природокористування та

підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва Запорізької області на основі еколого-меліоративного підходу.

Теоретико-методологічна основа дисертаційної роботи. Дисертаційне дослідження базується на теоретичних положеннях і наукових принципах раціонального природокористування в агропромисловій сфері економіки, розміщення, спеціалізації та ефективності сільськогосподарського виробництва; агроекологічних та меліоративних досліджень. В процесі роботи над дисертацією найбільший вплив на становлення наукових позицій автора справили праці Г.А. Бачинського, 1.0. Горленко, М.Д. Гродзинського, Ф.Д. Заставного, Р.А.Івануха, М.Г.Ігнатенка, 0.І.Ісаченка, О.М.Маринича, М.М.Паламарчука, М.Д. Пістуна, Л.Г. Руденка, 0.Г.Топчієва, 0.1. Шаблія, Г.1. Швебса, П.Г. Шищенка.

В дисертації використані **методи та прийоми:** системно-структурного та міжсистемного аналізу, абстрактно-логічного, екологічного та ланшафтномеліоративного районування, статистичний, картографічний, типології та класифікації.

Вихідні матеріали. При написанні роботи використані фондові матеріали польових експедиційних досліджень природних територіальних комплексів кафедр фізичної і економічної географії МДПІ, статистичні матеріали Запорізького обласного управління статистики, первинні матеріали обласного управління сільського господарства та продовольства, управління земельних ресурсів, управління водних ресурсів, управління охорони навколишнього середовища та інші.

Наукова новизна роботи. Обгрунтовані теоретико-методологічні основи в раціоналізації агропромислового природокористування в районах значної перетвореності, одноманітності ландшафтів та інтенсивної господарської діяльності. Досліджений взаємозв'язок просторової організації території та ефективності меліоративних впливів. Проведена оцінка комплексу природно-географічних та соціально-економічних чинників розміщення, структури, динаміки, екологічної стійкості сільськогосподарських зон Запорізької області. Визначені основні види природокористування в процесі сільськогосподарського виробництва та оцінені їх впливи на територію, обгрунтовані меліоративні заходи у відповідності до просторової ландшафтної організації території. Здійснене еколого-меліоративне районування сільськогосподарського виробництва на території Запорізької області, обгрунтований прогноз розвитку меліорації.

Практичне значення та реалізація результатів роботи. Розроблені в дисертації на прикладі Запорізької області теоретичні положення та практичні заходи застосування комплексно-географічного і екологічного підходу в раціоналізації сільськогосподарського природокористування можуть бути використані при вивченні, прогнозуванні та здійсненні практичних природоохоронних заходів в інших регіонах з інтенсивним господарським розвитком.

Обгрунтовані в дисертації рекомендації та розроблені картосхеми передані

для практичного застосування Запорізькому обласному управлінню сільського господарства і продовольства, управлінню земельних ресурсів як наукова основа здійснення заходів раціонального природокористування. Матеріали екологічного та агроландшафтно-меліоративного районування області надані Державному управлінню охорони навколишнього природного середовища по Запорізькій області для практичного використання. Окремі результати роботи впроваджені в навчальний процес на природно-географічному факультеті Мелітопольського державного педагогічного інституту.

Апробація роботи і наукові публікації. Основні положення дисертації були викладені у доповідях і виступах на наукових і науково-практичних конференціях, нарадах: регіональній конференції "Територіальні системи: проблеми моделювання і управління" (Казань, 1987), Всеукраїнській конференції "Про створення навчального атласу України" (Луцьк, 1992), республіканській науково-практичній конференції "Еколого-економічні проблеми розвитку агропромислового виробництва в Україні в умовах формування ринкових відносин" (Мелітополь,1993), ювілейній науково-методичній конференції, присвяченій 65-й річниці з дня заснування Мелітопольського педвузу (1995). Результати роботи відображені у 7-ми наукових публікаціях загальним обсягом 2,3 друкарських аркушів.

Структура і обсяг роботи.

Коло проблем, що досліджувалися в дисертації, методологічні принципи, логіка дослідження визначили структуру викладу матеріалу. Робота складається з вступу, трьох глав, висновків, списку використаної літератури, викладена на 149 сторінках машинописного тексту і включає 13 таблиць, 6 малюнків (картосхем), 2 схеми. Список літератури нараховує 132 найменуваня, в т.ч. 3 іноземною мовою.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ І ВИСНОВКИ ДИСЕРТАЦІЇ

Теоретико-методологічні основи комплексного економіко-географічного аналізу в раціоналізації природокористування в сільському господарстві. В сучасній економіко- і фізико-географічній, економічній, екологічній, природоохоронній, сільськогосподарській науковій літературі існує значний доробок теоретичного обгрунтування та практичного вирішення проблем раціонального природокористування в процесі агропромислового виробництва.

Найбільших вагомих здобутків в аналізі процесів генезису господарсько-екологічних систем досягли меліоративна географія та географія ландшафтів.

Вони відображені у працях таких вчених, як Швебс Г.І. (1981, 1983, 1984, 1985, 1993), Маринич А.М., Гаркуша Г.1. (1986), Клімович П.1. (1977), ПащенкоВ.М., Шищенко П.Г. (1985), Мільков Ф.М.(1984), Новаковський Л.Я. (1985), Гоголев І.Н., Друзяк В.Г. (1992) та інші.

Ландшафтне районування, власне ландшафти у своєму розміщенні не заперечують, а навпаки, "вписуються" у загальноприйняте фізико-географічне районування території; - згідно якого розробляються науково-обгрунтовані інтенсивні системи землеробства для областей України. Вони вміщують рекомендації по зональній спеціалізації сільського господарства згідно природних умов і ресурсів, інтенсивних технологій виробництва сільськогосподарських культур, сівозмін, підвищенню родючості грунтів, використанню добрив, захисту рослин тощо.

Разом з тим, фізико-географічне районування дає більш загальне уявлення про особливості території і не дозволяє врахувати кожну конкретну ділянку землі та природні процеси, які там відбуваються. Це означає, що резерви території, її природно-ресурсний потенціал не в повній мірі використовуються при обгрунтуванні раціональної спеціалізації та розміщенні виробництва.

Безумовно, це надзвичайно важливий напрям вирішення природоохоронних проблем, але враховуючи специфіку понятійного апарату, методів дослідження, він не в повній мірі дозволяє проникнути в природно-екологічні закономірності або ж особливості тих чи інших еколого-агрогосподарських процесів. Враховуючи важливість проблем екології довкілля, природокористування у суспільному розвитку в Україні успішно розвивається також соціально-географічний напрям екологічних досліджень, головним чином, завдяки працям Бачинського Г.О., Пістуна М.Д., ГуцулякаВ.М.

На нашу думку, саме соціально-економічними дослідженнями, визначенням соціально-екологічної ефективності усіх напрямків та видів природокористування повинні завершуватися усі дослідження проблематики екологогосподарського розвитку та природокористування. Надання ландшафтам певних соціально-економічних функцій повинно передбачати заходи по оптимізації адекватного і природно-антропогенного середовища, перегляду сучасної структури угідь з урахуванням потенціальної ємкості ландшафтів. Тому завдання сучасного етапу дослідження та управління природокористуванням в аграрному виробництві полягає у формуванні такого екологічного підходу, який би забезпечив детальне вивчення напрямів, типів, видів природокористування і пов'язаних з ними перетворень у спеціалізації сільського господарства і пов'язаних з ним інших видів господарської діяльності. Така постановка проблеми, вірніше, трактовка об'єкту досліджень в найбільшій мірі відповідає специфіці сільського господарства, розвиток якого як ніякої іншої галузі залежить від природних умов території. Об'єктами вивчення необхідно вважати природно-виробничі системи ведення сільського господарства на рівні ландшафтних структур, з одного боку, та сільськогосподарських підприємств, й організаційно-управлінських поєднань на рівні поселень, районів і області, з іншого.

Визначення структури, особливостей розміщення, тенденцій

розвитку та екологічних перетворень у природних комплексах дозволяють найбільш обгрунтовано визначити ті або інші меліоративні заходи щодо оптимізації. Ще однією перевіркою правильності прийнятих рішень буде визначення еколого-економічної ефективності меліоративного впливу на територію. Таким чином, розуміння аграрного природокористування як складної системи, базовими елементами якої є природні комплекси, що розвиваються в умовах меліорації.

Тому вивчення видів та напрямків удосконалення природокористування за допомогою показників еколого-економічної ефективності меліорації території, дозволяє найбільш детально вивчити і прогнозувати природні і антропогенні процеси та взаємодію в аграрному природокористуванні.

Це дозволяє інтегрувати, аналізувати та синтезувати результати застосування названих раніше наукових підходів дослідження проблем природокористування у вигляді відповідних практичних рекомендацій щодо його раціоналізації.

Регіональні агроландшафтні дослідження як основа екологічного підходу до раціоналізації природокористування повинні базуватися на використанні мало- та середньомасштабних маршрутних карт (від 1:30000 до 1:100000) і великомасштабних (1:25000 до 1:50000) точкових, або ключових. Це дозволяє одержати найбільш повні дані про агроландшафтну структуру регіону, використовувати на базі одержаних матеріалів прийоми екстраполяції та інтерполяції. При великомасштабних дослідженнях вдається виявити головне - наслідки взаємовпливів аграрного виробництва, меліоративних заходів, структури і динаміки природних територіальних комплексів (ПТК).

Питання методики поєднання природних (фізико-географічних) досліджень агроландшафтів з соціально-економічними науковими обгрунтуваннями напрямів раціоналізації природокористування у сільському господарстві. В географічних дослідженнях аграрного природокористування широко використовуються загальнонаукові методи безпосередньо, або в спеціалізованій інтерпретації. Так, для вивчення перспектив господарського використання природного середовища і можливих екологічних його порушень використовується метод експертних оцінок. Оцінка впливів на довкілля проводиться на основі вивчення механізма взаємодії та взаємовпливів в системі регіон – населення – господарство – природа. Наслідки змін довкілля розглядаються також через призму соціально-економічних залежнстей і шкоди від всіх негативних наслідків.

На нашу думку, головним при застосуванні одного з найпоширених методів дослідження – методу оцінок є вивчання їх критеріїв, об'єктів, аспектів.

Основними об'єктами оцінок стану природного середовища є сучасні та майбутні рівні меж впливів на той або інший агроландшафт з боку природних або антропогенних джерел, а також зворотня реакція

агроландшафту на той або інший вплив, у тому числі з метою меліорації. Сучасний стан агроландшафту розглядається як базовий для його змін у майбутньому.

Серед аспектів оцінки визначимо насамперед екологічний, фізикогеографічний, соціально-економічний. Їх головна мета – дослідження екологічного стану агроландшафтів, ефективність їх господарського використання. Критерії оцінки є переважно соціально-економічними. Вони визначають економічну та соціально-економічну значимість наслідків господарського використання та меліорації ландшафтів.

Застосування методу оцінок базується на визначенні сучасного стану агроландшафтів, джерел і процесу впливу на їх природні складники (система сільськогосподарських і меліоративних заходів, зворотня реакція природного середовища).

Нарешті, в практиці природокористування доцільно використати передовий зарубіжний досвід, зокрема механізм плати за природні ресурси, в тому числі за забруднення; переорієнтацію інвестування на екологічно оптимальні програми розвитку; обгрунтування нормативів і квот забруднення; економічних засад екологічного страхування тощо.

На другому етапі досліджень визначається технологія впливу на природу сільськогосподарського виробництва, промисловості, транспорту і реакції: встановлюються сфери впливу тих або інших джерел.

Фізико-географічні та соціально-економічні умови природокористування у господарстві Запорізької області. У відповідності до фізико-географічного районування, територія Запорізької області відноситься до Степової зони, яка поділяється на північно-степову, середньостепову та південно-степову підзони (Маринич О.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г., 1985).

Рельєф Запорізької області являє собою рівнину, яка неоднорідна за своїм походженням, геологічною будовою, абсолютними висотами. Це зумовило різну інтенсивність ерозійних процесів, а також своєрідність території окремих регіонів. Клімат області характеризують відносно високі літні температури (+22,6 – +23,5'С) недостатня кількість опадів (300 – 430 мм/рік), значна сума активних температур (3000 – 3500'С), значний радіаційний баланс, який дорівнює 60 ккал/см^2. До характерних особливостей клімату відносяться малосніжні зими із значними коливаннями температур. Безморозний період довгий – 180-190 днів. Негативними явищами є посухи, суховії, пилові бурі. Імовірність весняних посух досягає 30-40%, а літніх – навіть 80-90%.

У структурі водокористування виділяється насамперед енергетичний комплекс – 68,9%, зрошення – 16,7%, промисловість – 6,1%. 80% ресурсів, що направляються на зрошення, не мають повторного застосування. В умовах дефіциту водних ресурсів ця обставина складає суттєву еколого-економічну проблему, що потребує оперативного вирішення.

Щодо грунтів, то переважання материнських лесових порід,

рівнинність рельєфу сприяли формуванню на території Запорізької області, як і в степовій зоні України в цілому, відносно однорідного грунтового покриву, представленого чорноземами середньо-гумусними південними, мало-гумусними та звичайними, солонцюватими, а також темнокаштановими солонцюватими грунтами.

Економіко-географічне положення області вигідне. Вона входить до складу найбільш розвинутого Донецько-Придніпровського району, високоінтенсивними багатогалузевими промисловістю і сільським господарством. Приморське положення області сприяє розвитку рекреаційного комплексу. В області проживає трохи більше 2-х млн.чоловік, середня густота населення складає 76,0 чол. на 1 км^2 Кількість сільського населення досягає 493,8 тис.чол. на 1 км^2. Питома вага сільського населення у працездатному віці складає 20,6% у загальний кількості працездатного населення Запорізької області.

Індустріальний характер господарства визначає основні екологічні проблеми. У структурі забруднення довкілля, переважає забруднення повітряного басейну такими речовинами промислового походження, як: сполуки сірки, азоту, важких металів, окису вуглецю. Крім того, підприємства м. Запоріжжя скидають у Дніпро майже 300 млн. м^3 забруднених стічних вод, у тому числі – 17% без очистки. До цього слід додати, що здійснюються викиди теплих вод у Каховське водосховище Запорізькими АЕС і ДРЕС.

Агроландшафтна стурктура території та її еколого-економічна і меліоративна оцінка. Природно-сільськогосподарські зони Запорізької області найбільш повно можна охарактеризувати на основі їх ландшафтної структури. Згідно системної класифікації ландшафтів, вони належать до класу рівнинних, типу степових, підтипів північно-, середньо- та сухо-степових (південних) природних зон (відповідно 60, 26 і 14% територій області). Окремі ландшафтні підтипи (зони) дещо не співпадають по площі території з природно-сільськогосподарськими підзонами. Так площа північностепових ландшафтів приблизно на 10% перевищує територію північностепової природно-сільськогосподарської підзони агроландшафтів, а площа середньостепових агроландшафтів також приблизно на 10% менша території відповідної природної сільськогосподарської зони.

Лише третя сухостепова ландшафтна зона за площею майже відповідає південно-степовій природно-сільськогосподарській підзоні. Головна причина такого співвідношення та, що при континентальному характері між ландшафтними комплексами рівнинних степів ландшафтна обумовленість господарського освоєння території затруднюється на локальному рівні. З іншої сторони, це може розглядатися як результат недостатнього врахування природних особливостей у формуванні землеустрою. Можна погодитися з М.В.Криловим (1994), який стверджує, що у районах із слабковираженою диференціацією ландшафтів, до яких належить і степова зона, на перший план виступає диференціація

соціально-економічна.

Разом з тим, в процесі трансформації природних ландшафтів в агроландшафти з позицій гідромеліоративної оцінки, а також формування виробничої спеціалізації агроландшафтів, важливе значення мала структурногенетична основа ландшафтів, тобто, місцевостей.

В Запорізкій області найбільш характерними видами місцевостей є: 1) привододільні; 2) западинно-подові; 3) заплавні; 4) терасові; 5) долиннобалкові; 6) схилові; 7) яружно-балкові; 8) акамулятивні. Їх структуру як природних комплексів більш низького рівня, формують урочища, низькі та високі заплави, яри, балки, піщані коси тощо. Ці елементи дуже важливі в процесі формування напрямів природокористування у сільському господарстві області.

Основні напрями та засоби раціоналізації еколого-меліоративної організації території для цілей агровикористання. Прийнята в роботі концепція комплексного економіко-географічного дослідження меліорованих агроландшафтів з метою раціоналізації структури сільськогосподарського виробництва і підвищення рентабельності його спеціалізації, як передумова ефективного природокористування, дозволила виявити і оцінити екологічно нестійкі ландшафти, охарактеризувати їх розміщення, а також рівень розвитку несприятливих факторів водної та вітрової ерозії, площинного змиву та підтоплення.

До них віднесено сильно розчленовані та досить круті схили і височини ландшафтів Північно-степової підпози (район 1а). Такі ландшафти розповсюджені в межах Запорізького, Вільнянського, Новомиколаївського, Оріхівського, Гуляйпільського, північно-східна частина Василівського, північна частина Михайлівського, Токмакського, Чернігівського, Пологівського районів. Яружно-балкові місцевості ландшафтів (район 1б) займають північну частину Бердянського, Приморського, Чернігівського, Куйбишевського, Розівського та східну частину Токмакського і південь Пологівського районів. Невеликі ділянки ярів і балок є на терасових рівнинах ландшафтів 1в і 1г (Північ Кам'янко-Дніпровського району). У Середньостеповій природно-господарській підзоні сильно розчленовані схили лесових височин (район 2а) у межах східної частини Мелітопольського, середньої частини Токмакського і південної – Чернігівського району, а також сухостепові з засоленими грунтами ландшафти (район 2д) півдня Веселівського, сходу Мелітопольського і Приморського районів . На півдні рельеф більш спокійно понижується до Азовського моря і долин малих річок.

Значною мірою сучасний екологічний стан довкілля є наслідком інтенсивного господарського навантаження, масштаби якого перевищують можливості ландшафтів по самовідтворенню. Найбільш інтенсивно в Запорізькій області використовується природно-ресурсний потенціал Придніпров'я та Приазов'я.

Для покращення використання сільськогосподарського

потенціалу області треба відрізняти заходи на немеліорованих і меліорованих землях. Але ефективність грунтозахисних систем землекористування як першого, так і другого типу, залежить в першу чергу від організації території земель, які піддаються ерозії.

Щодо підвищення ефективності на немеліорованих землях з складним рельєфом, на схилових землях добрі наслідки дає контурно-меліоративна організація території. Головна особоливість цього методу – всебічний аналіз природних і економічних особливостей угідь кожного конкретного сільськогосподарського підприємства, зокрема грунтово-кліматичних умов. Контурно-меліоративна організація території насамперед включає в себе комплекс протиерозійних заходів. Дуже важливе значення має розміщення лімітних рубежів, які визначають напрями контурного обробітку землі і сприяють формуванню локальних грунтозахисних систем на полях і робочих ділянках. Межі полів і робочих ділянок розташовують в комплексі з шляховою сіткою, лісовими смугами, первинними гідротехнічними спорудами. Крім того, робочі ділянки схилових зон обмежують паралельними рубежами – польовими шляхами, лісопосадками, лісосмугами з валами-канавами. В залежності від розміщення ділянок формують поля відповідних сівозмін. Лінійні елементи і робочі проходи агрегатів розміщують поперек схилів, або з дозволеними відхиленнями від горизонталей.

На ділянках, де зарегулювати стік води агротехнічними і лісомеліоративними заходами не можливо, для додаткового затримання і безпечного скидання надлишків води використовуються гідротехнічні споруди, зокрема вали-канави, які розташовують на межах полів і робочих ділянок в нижчих міжряддях лісових смуг, а також розпилювачі стоку. Відстань між ними, в залежності від крутизни схилу, складає від 50 до 100 м.

Згідно розрахунків, площа схилів до 1^0 під орними землями, після опанування системи землеробства контурно-меліоративною організацією території, має досягти 90 і навіть 98% (замість 21%, що є зараз). Розрахунковий термін окупності капіталовкладень в систему – 3 роки.

Меліоровані агроландшафти – головний агроресурс області. До початку зрошення урожайність зернових культур навіть в кращих господарствах не перевищувала 20-25 ц/га, кукурудзи – 15-20, кормових – 150-200 ц/га. Вже в перші п'ять років використання зрошуваних земель урожайність озимої пшениці в середньому зросла до 33,3 ц, а кукурудзи – до 44 ц/га. Швидке освоєння сівозмін дозволило усі культури розміщувати по кращих попередниках. Як наслідок, урожайність на зрошуваних землях в середньому по області через 10 років зросла на 19,1 ц/га, а по кормових культурах – у 2,5 рази.

Для підвищення ефективності використання найбільш цінних меліорованих земель Запорізької області є реальні шляхи. Перший – більш повне і правильне (науково обгрунтоване) використання розробок і пропозицій, які вже обгрунтовані і вони є в літературі. Мова йде про

дотримання правил і норм зрошення відповідно до конкретних сільськогосподарських культур і земельних ділянок (агроландшафтів).

Аналіз показників таблиці (1) свідчить, що причини відносно невеликої різноманітності агроландшафтів області полягають у рівнинному характері території і невеликій її геоморфологічній розчленованості. Так, 8 з 20 адміністративних районов області, тобто більше, ніж 1/3, мають на своїй території лише по одному ландшафтному підтипу (це переважно північно-степова сільськогосподарська підзона). По два ландшафтні підтипи мають 7 адміністративних районів, а разом один, два підтипи має 75% адміністративних районів Запорізької області. І лише п'ять адміністративних районів області мають більш складну ландшафтну структуру: на їх територіях знаходяться від трьох до шести ландшафтних підтипів. Найбільш складний в цьому відношенні Якимівський район – на його території виділено 6 ландшафтних підтипів. До речі, цей район виділяється в області найбільш високою площею зрошення, а по часу експлуатації зрошення є найбільш давній.

Напрями раціоналізації природокористування в основних галузях сільськогосподарського виробництва. В рослинництві, як і в цілому по сільськогосподарському виробництву області, спостерігається спад обсягів виробництва на протязі останніх 5 років. Так, у 1995 році обсяг виробництва валової продукції становив усього 59,7% обсягу 1990 року. Серед причин цього, по суті, кризового явища, є фактори як загальнодержавного соціально-економічного характеру (перебудова господарського механізму, недосконала цінова та податкова політика, відстала техніка і технології тощо), а також і регіонального плану (необгрунтована спеціалізація виробництва та необгрунтовані господарські рішення, нераціональне природокористування в цілому).

У структурі виробництва рослинницької продукції за 1995 рік колективні господарства складали 46,6%, державні – 24,2%, особисті підсобні – 34,1%, фермерські господарства – 1,2%.

В структурі сільськогосподарських угідь різко переважають орні землі – 88,5%, з одночасно малою питомою вагою пасовищ – 8,2%, сіножатей – 0,6%, багаторічних насаджень – 2,3%. Особливо небезпечно велика вага орних земель в структурі землекористування південних агроландшафтів – понад 90%. В умовах антропогенної перетвореності природних ландшафтів, розвитку вітрової та водної ерозії така структура не може бути визнана раціональною. Про це свідчить також показник

Таблиця 1

ВПЛИВ ГІДРОМЕЛІОРАЦІЇ НА СТАН МЕЛІОРАТИВНИХ АГРОЛАНДШАФТІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Адміністративні райони	Загальна земельна площа, тис.га	З них сільськогосподарські угіддя				Перспект. зрошування земель станом на 2010 рік		Типові природні ландшафти на території адмін. районів		Групування агроландшафтів по ступеню гідромеліорації	
		тис.га	%	в тому числі зрошувальні землі,га	%	га	в % до площі с/г угіддь	номер ландшафт районів	кількість ландшафт. районів	на сучасному рівні, 1995 р.	в перспективі на 2010 р.
Бердянський	173,8	160	92,1	3087	1,9	5607	3,5	1д	1	I	II
Василівський	118,1	104,1	93,1	30672	29,5	37421	35,9	1е	1	VI	VII
Веселівський	111,7	95,8	85,4	28879	30,4	49376	49,5	2в,2д	2	VI	VIII
В.Білозерський	105,8	89,4	84,5	9000	9,0	1000	11,1	2в,1е	2	III	IV
Вільнянський	122,1	114,0	93,3	29006	19,3	30806	27,0	1а	1	V	VI
Гуляйпільський	128,5	118,3	92,1	-	-	900	0,8	1а,2г	2	I	I
Запорізький	110,7	101,9	92,0	19425	19,1	23475	23,0	1а	1	V	VI
-Дніпровський	119,9	104,1	86,6	40063	38,5	42506	40,8	1в,1г,2б,1е	4	VII	VII
уйбишивський	132,6	114,7	86,5	2949	2,6	4479	33,9	1б	1	I	II
Мелітопольський	173,5	158,9	91,6	8930	5,6	60692	38,2	2д,3б,2а,2г	4	II	VII
Михайлівський	105,0	94,0	89,5	14021	14,9	41952	44,6	1е,2в	2	IV	VIII
Н. Миколаївський	83,1	72,3	88,2	-	-	4200	5,8	1а	1	I	II
Оріхівський	154,8	140,5	90,7	3487	2,5	30184	21,5	1а	1	I	VII
Пологівський	129,4	120,4	93,0	1668	1,4	16498	13,7	1а,1б	2	I	IV
Приморський	181,7	164,4	90,5	3439	2,1	21235	21,1	2а,2д	2	I	VI
Приазовський	165,3	148,7	90,0	-	-	50790	34,2	3в,2д,2а	3	I	VII
Розівський	83,4	77,3	93,0	-	-	1500	1,9	1б	4	-	I
Токмацький	134,8	116,1	86,1	8462	2,1	12812	12,5	1а,2г,2а,1б	3	I	IV
Чернігівський	142,3	124,1	87,2	2893	2,3	6580	5,3	1б,1а	6	I	II
Якимівський	151,3	136,5	90,2	42386	31,1	61685	45,2	2д,3а,3б, 3е,3в,3г		VII	VIII
По області	2618,8	2375,3	90,7	247367	10,4	509699	21,6			III	VI

співвідношення у структурі агроресурсного потенціалу між головними його компонентами – земельними та водними як 3: 1. Не можна назвати оптимальною також сучасну структуру посівних площ між 15 основними групами с.-г. культур, зокрема різке збільшення посівних площ під соняшником, при зменшенні посівів під озимою пшеницею. Серед чинників, які знижують продуктивність агроландшафтів під зерновими, поряд з надмірними втратами вологи назвемо зростання засміченості посівів бур'янами, розповсюдження хвороб і шкідників с.-г. культур. При формуванні сівозмін треба пам'ятати, що зернові культури відносяться до надзвичайно енергоємких культур. Вони також і водоємкі.

Важливою товарною культурою в області є соняшник (13,8% посівної площі). Найбільш оптимальна площа під цією культурою 4,5-6,0%. Це виправдано з необхідності збереження продуктивності агроландшафтів: посіви соняшнику не можуть займати більше, ніж одне поле сівозміни, але його розміщення повинно бути у всіх господарствах області. Розвиваючи потужну, глибоко проникаючу кореневу систему, соняшник здатний використовувати вологу і поживні речовини із нижніх грунтових горизонтів. Тому, розміщуючи цю культуру в сівозміні, можна повертати її на попереднє місце не раніше, ніж через 10 років.

Особливе значення в сільському господарстві Запорізької області має садівництво та виноградарство. Галузь визначається не тільки великою товарністю, але й позитивними екологічними функціями у боротьбі з водною і вітровою ерозією, в закріпленні грунтів, схилів, затриманні вологи.

Основним видом меліоративних впливів на агроландшафти області, безумовно, є зрошення. У структурі посівних площ на зрошенні переважають кормові культури, вони займають 83-95% зрошуваних земель в південній підзоні, 35-40% – у середньо-, північно-степових. Поряд з позитивними процесами (запобігання дегресії ландшафтної структури, покращення мікроклімату, гідротермального режиму), на зрошуваних землях відбуваються і екологічно негативні процеси – ерозія, вторинне засолення грунтів. Тому при розробці напрямів раціонального природокористування у кормовиробництві на зрошенні в дисертації приділено особливу увагу.

В тваринництві області до недавнього часу були проблеми з надлишковою концентрацією поголів'я свиней, особливо у спеціалізованих підприємствах. Зараз фактичне поголів'я свиней не перевищує 33-45 голів на 100 га ріллі, що знаходиться в прийнятих рамках (оптимум – до 50 голів). В таких же межах знаходиться щільність ВРХ (до 50 голів на 100 га с.-г. угідь). В найбільш екологобезпечних умовах в області знаходиться вівчарство. Для збільшення поголів'я приблизно на 40-60% є усі передумови.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Деякі аспекти зміни зрошувальних земель в АПК Запорізької області/ Зб.
Природа та господарство Північного Приазов'я. III вип.– Мелітополь: МДПІ, 1993. – С.37-41.
2. Зміни екології в умовах зрошення агроландшафтів Запорізької області: //Економ.-географ. і екологічні проблеми Північного Приазов'я. Зб. статтей. – Мелітополь: МДПІ, 1995. – С. 40-46.
3. Земельний потенціал АПК Південної України, та його використання / /Економ.-географ. і екологічні проблеми Північного Приазов'я. Зб. статей. – Мелітополь: МДПІ, 1995. – С. 17-24 (в співавторстві).
4. Прогноз еколого-економічного потенціалу степової зони Запорізької області. //Економ.-географ. і екологічні проблеми Північного Приазов'я. Зб. статей. – Мелітополь: МДПІ, 1995. – С. 29-31 (в співавторстві).
5. Режим зрошення як фактор підвищення зволоження грунту.// Економ.– географ. і екологічні проблеми Північного Приазов'я. Зб. статей. – Мелітополь: МДПІ, 1995. – С. 46-47.
6. Ресурсосберегающая технология как один из путей охраны окружающей среды. //Ст. Вопросы охраны окружающей среды и рационального природопользования. – Омск, 1996. – С. 37-38 (в співавторстві).
7. Фактори меліоративної оцінки агроландшафтів. //Матеріали ювілейної науково-методичної конференції. – Мелітополь, 1995. – С. 45-48.

Левада А.В. Экономико-географический анализ сельскохозяйственного природопользования Запорожской области. Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук по специальности 11.00.02 – экономическая и социальная география. Одесский государственный университет им.И.И.Мечникова. Одесса, 1997.
Защищается исследование, посвященное теоретическому и практическому изучению направлений природопользования в сельском хозяйстве одной из южных областей Украины и предложения по его совершенствованию. Показано, что эффективное природопользование в сельском хозяйстве базируется на сочетании достижений физической географии (анализ процессов генезиса природных систем и ландшафтное районирование) и социально-экономических исследований – по выявлению и обоснованию эффективных направлений аграрного природопользования. Оценивается роль и значение мелиораций, рассматривается эффективность использования мелиоративных комплексов в растениеводстве и животноводстве Запорожской области.
Levada A.V. Economical and geographic analysis of the agricultural usage of

nature in Zaporozhje region. Dissertation for candidate degree in Geography. Speciality 11.00.02 – economical and social geography. Odessa State University named after I.I.Mechnickov, 1997.

The study presented for defence is devoted to the theoretical and practical research of the directions of natural usage in agriculture among the southern Ukrainian regions and proposals which are concerned its efficiency. It is showed vividly that effective natural usage in agriculture is based on the combination of the scientific achievements in physical geography – analysis of the genesis' processes of the natural systems and landscape division in to districts social and economical researches – on revelati'on and basing of the effective directions of the agrarian natural usage. The role and significance of melioration is evaluted, the effectiveness of usage of meliorative complexes in the plant-growing and farm-breeding of Zaporozhje region is under veview.

Ключові слова: раціональне природокористування, агроландшафти, меліорація, структура аграрного виробництва, еколого-меліоративне районування.

Підписано до друку 14.01.97 р. Формат 60/84/16. Папір друк. №1.
Друк офсет. Умовн. друк. Арк. 1,2. Умовн.фарб.відб. 1,2.
Обл.-вид. арк. 1,2. Наклад 100 прим. Зам. № 18.

Редакційно-видавничий відділ
інституту зрошувального садівництва УААН,
м. Мелітополь, вул. Вакуленчука, 99.

Ав 36.838